

ԷՐԻԿ ՄԻՆՎԱՅԱՆ
ՏՎԹԵՎԻԿ ՄԻՆՎԱՅԱՆ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ
19-ԻՊ ԳՈՐԾԱԿՐԻԻ ԵՎ 20-ԻՊ ԳՈՐԾԱԿՐԻԻ
ՀԵՐԻՈՒՄՄՍԻ ՏՄԻՆԵՐԻ

**ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

**ԷԴԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ՏԱԹԵՎԻԿ ԷԴԻԿԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ**

**ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ
ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿՉՔԻ
ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2016**

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 710

Հրատարակվում է ԵՊՀ հայոց պատմության
ամբիոնի և պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐՀՈՎ

Գլխավոր խմբագիր՝ ի.գ.դ., պրոֆ. Հրանուշ Հակոբյան

Խմբագիրներ՝ ք.գ.թ. Մերի Հովհաննիսյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Աշոտ Ներսիսյան
պ.գ.թ., դոց. Հովիկ Գրիգորյան

Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Հրանտ Աբրահամյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Վանիկ Վիրաբյան
պ.գ.դ. Արման Եղիազարյան

Մինասյան Էդիկ Գարեգինի, Մինասյան Տաթևիկ Էդիկի
Մ 710 **Հայ կանայք 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հերոսամարտի տարիներին/** Էդիկ Գարեգինի Մինասյան, Տաթևիկ Էդիկի Մինասյան. -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2016, 472 էջ + 12 էջ ներդիր:

Эдик Гарегинович Минасян, Татевик Эдиковна Минасян
Армянские женщины в годы героической борьбы конца 19-ого -
начала 20-ого веков. Эдик Гарегинович Минасян, Татевик Эдиковна
Минасян. Ер.: Изд-во ЕГУ, 2016, 472 с. + 12 с. вкладыш.

Edik Garegin Minasyan, Tatevik Edik Minasyan
Armenian Women in the Years of Heroic Struggle in the End of the 19th
and Beginning of the 20th Centuries. Edik Garegin Minasyan, Tatevik Edik
Minasyan. Yer.: YSU Publishing House, 2016, 472 p. + 12 p. insert.

Ավգբնադրյունների և գրականության քննական ուսումնասիրության արդյունքում լուսաբանվում է ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի տարիներին սխրանքներով աչքի ընկած հայուհիների գործունեությունը, ինչպես նաև ներկայացվում են 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայ ազգային-ազատագրական պայքարում ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերած հայուհիների կյանքն ու քաջագործությունները: Գիրքը նախատեսված է ազգային-ազատագրական պայքարի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների, ինչպես նաև ընթերցող հասարակության համար:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2167-7

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016
© Մինասյան Էդիկ, 2016
© Մինասյան Տաթևիկ, 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀԵՐՈՍ ՀԱՅՈՒՎՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ	17
Ա. 1850-1880-ական թթ. հայ ազատագրական շարժումը և նվիրյալ հայրուհիները	17
Բ. Հայ հերոսուհիները 1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական մարտերում	86
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՀԱՅՈՒՎՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	188
Ա. Հայոց ազատամարտի հայդուկային (ֆիդայական) պայքարի մասնակից հերոսուհի կանայք	188
Բ. Հայ հերոսուհի կանայք 1915-1923 թթ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում	255
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	459
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	461
PEZIOME.....	469
RESUME.....	471

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց դարավոր պատմության ընթացքում հայ կինը եղել ու մնում է ընտանիքի, օջախի պահապանը, սուրբ մայրության անփոփոխ խորհրդանիշը, հոգևոր արժեքների կրողն ու սերնդեսերունդ փոխանցողը: Հայ ժողովրդի դժվարին ու ճակատագրական պահերին հայ կինը անմասն չի մնացել մեր գոյապայքարից, ինչն էլ վկայում է հայուհու խիզախության, քաջության, հերոսության և նպատակասլացության մասին: Նա միշտ մեծարվել է իբրև սրբություն, եղել է առաքինի, ազնիվ ու համբերատար: Շատ հայուհիներ ֆիդայիների հետ կողք կողքի պայքարել են անարգ ու չար թշնամու դեմ: Կռիվների, արհավիրքների ժամերին դարձել են քաջ զինվոր և կյանքի գնով պաշտպանել են իրենց տունն ու զավակներին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսում Եվրոպայում, մասնավորապես օսմանյան և ռուսական կայսրություններում տեղի ունեցած փոփոխությունները, այդ թվում՝ հասարակական կյանքի աշխուժացումը, չէին կարող իրենց անդրադարձը չթողնել հայ իրականության վրա: Նոր ժամանակներում վերահիմաստավորվեց հայ կնոջ դերը հասարակական կյանքում: Այդ գործին մեծապես նպաստեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայկական միջավայրում Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Պեշիկթաշյանի և այլ գրողների կողմից հայրենասիրական գաղափարների տարածումը: Այդ հայրենասիրական գաղափարների ազդեցության ներքո էլ պայքարի դուրս եկան նաև հայ կանայք: Նրանք, ներգրավվելով հայոց ազգային-ազատագրական պայքարում, աչքի ընկան հայրենասիրական նորանոր նախաձեռնություններով: Հայ առաքելական եկեղեցու օգնությամբ ու մասնակցությամբ հայուհիների ջանքերով բացվեցին օրիորդաց բազմաթիվ վարժարաններ ու դպրոցներ՝ Գայանյան, Մարիամ-Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցները, Ֆրեդեյան դասընթացներ և այլն: Կարևորվեց հայ կնոջ

դերը մատաղ սերնդի, ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալների կրթության ու դաստիարակության գործում:

Հայ կինն աչքի ընկավ գրականության ու մամուլի, ինչպես նաև հասարակական-կրթական գործունեության ասպարեզում: Հայ կնոջ անմիջական մասնակցությամբ հիմնվեցին և գործեցին «Հայ կանանց ընկերակցություն», «Հայուհյաց բարեգործական ընկերություն», «Ազգանվեր հայուհյաց միություն», «Միացյալ ընկերությունք հայոց», «Դպրոցասեր տիկնանց ընկերություն» կազմակերպությունները: Այս կազմակերպությունների գործունեության ծավալման մեջ մեծ ներդրում ունեցան ազգանվիրյալ գործիչներ **Թամարա և Ժենյա Աղամյանները, Նատալյա և Սաթենիկ Մատինյանները, Մարիամ Թումանյանը, Սրբուհի Գալֆայանը** և ուրիշներ: Այդ հերոսուհի կանայք, լինելով առաջին հեղափոխականները և ազգային-ազատագրական շարժման գործիչները, կրթեցին ու դաստիարակեցին մի ամբողջ սերունդ, անվանի ֆիդայիների մի աստղաբույլ, որոնք իրենց գործողություններով ապացուցեցին սեփական ժողովրդին ու հայրենիքին ծառայելու պատրաստակամությունն ու կարևորությունը, ինչպես նաև ամրագրեցին այն գաղափարը, որ հայրենիքն օտարից ազատագրելուց զատ ուրիշ նվիրվածություն գոյություն չունի: Նրանցից շատերն ընկան ազատության այդ ճանապարհին՝ միշտ հավատարիմ մնալով առաջին հեղափոխական հայուհիների պատգամներին:

Դարավոր ընդմիջումից հետո ազգային զարթոնքի պայմաններում ազատ ապրելու ծլարձակած սերմերն իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին. հայ կնոջ սխրանքներն արձանագրվեցին նշված ժամանակաշրջանում, հատկապես 1905-1906 թվականների հայ թաթարական և 1915-1923 թվականների ինքնապաշտպանական կռիվների, Սասունի, Զեյթունի, Վանի, Ուրֆայի, Շապին Գարահիսարի և այլ հերոսամարտերի ընթացքում:

Բազմաթիվ կին հայդուկներ իրենց հերոսությամբ չեն զիջել տղամարդկանց: Կանայք, տղամարդկանց կողքին կռվելով, ուժ ու կորով են

ներշնչել նրանց, հավատ՝ իրենց սեփական ուժերի և հաղթանակի նկատմամբ: Եթե անգամ կռվի դաշտում հայ կնոջ մասնակցությունը համեմատաբար սահմանափակ է եղել, ապա թիկունքում՝ անհամեմատ ավելի նշանակալի: Հայուհին ոչ միայն հսկել է հայրուկի թաքստոցը, այլև անհրաժեշտ տեղեկություններ, զենք-զինամթերք, հաց ու ջուր է հասցրել վիրավորներին, վերքերն է բուժել և գաղտնի նամակներ տեղ հասցրել:

Հայ կինը իր զավակներին պատգամել է քաջ լինել՝ անգամ սպառնալով. «Հարամ կ'անեմ տուած կաթս, թէ որ իյնաս թուրքերու ձեռքը»: Սրանք, հիրավի, մայրերի արտաբերած խիստ ու անանց, ինչպես նաև մեծ խորհուրդ պարունակող խոսքեր են:

Հայտնի է, որ հայրուկային կռիվներին հայ կանանց մասնակցությունը հայրուկային կանոններով ընդունված չի եղել. հայ տղամարդիկ դա համարել են անթույլատրելի: Իրականում հայ կնոջ մասնակցությունը մշտապես բարձր է գնահատվել, սակայն վեհանձն հայ տղամարդը թույլատրելի չի համարել վտանգի ենթարկել իր օջախի պահապանին: «Եւ ինչո՞ւ չէ, առաւելութիւն մը մեր յեղափոխական շարժման, որուն նուիրումով կը մասնակցէր հայ կինն ալ՝ Սոսէի և Շաքէի տիպարներ տալով Հայոց արիւնալի ազատամարտին»¹– գրում է Ավոն: Ստեղծված ավանդույթով ու չգրված, բայց պահպանվող կանոնները չխախտելու նպատակով հայ կանայք կռիվներին հաճախ մասնակցել են տղամարդու ծպտյալ հագուստով:

Կին հայրուկները մեծ դեր են ունեցել նաև զենք տեղափոխելու գործում՝ ընդգրկվելով զինատար խմբերում: Հերոսուհի հայրուկ կանանցից շատերը մասնակցել են ֆիդայական կռիվներին՝ իրենց անմար փառքը թողնելով սերունդներին: Բայց պատմության վճռական և ճակատագրական պահերին միշտ էլ հայուհին պայքարել է ոսոխի դեմ՝ գերադասելով մահը օտար նվաճողի տիրապետությունից: Դրա լավա-

¹ Յեղափոխական ալպոմ, Տուրբախ (Յարութիւն Այվազեան), Պէյրուօ, 1965, էջ 40:

գույն ապացույցը մեր հազարամյա պատմության փառահեղ հերոսապատումի բազմաթիվ էջերն են:

Հայ հերոսուհի կանայք շրջապատին պատկառանք են ներշնչել, հարգանք, սեր, կատարյալ վստահություն՝ ոչ միայն արտահայտած գաղափարների, այլև իրենց անձնական կյանքի նկատմամբ: Նման հերոսուհիների թիվը քիչ չէ մեր պատմության մեջ՝ չնայած այն իրողության, որ մեր պատմագիրներն ու հուշագիրները ժլատ են եղել կանանց գործունեությունը ներկայացնելու տեսանկյունից:

Հայ կնոջ ունեցած տիրական դերի ապացույցները գալիս են մեր պատմության ամենավաղ շրջանից: Հեթանոս հայերի գլխավոր աստվածուհին Անահիտն էր, նշանավոր աստվածուհիներից էին Աստղիկը, Նանեն և ուրիշներ: Ազաթանգեղոս պատմիչը Տրդատ թագավորի անունից մեր աշխարհի հովանավոր ու խնամակալ Անահիտին տվել է հետևյալ բնութագրումները՝ «փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ», «մայր ամենայն զգաստութեանց», «շունչ և կենդանութիւն՝ աշխարհին հայոց», «բարերար ամենայն մարդկանց», «որով կեայ և կենդանութիւն կրէ երկիրս հայոց»:

Անահիտը արգասավորության, բեղմնավորման և պտղաբերության աստվածուհին էր, ուներ բուժական և ռազմական հատկություններ, արդարության, գույքի և սեփականության պաշտպանն էր: Նա գորովագութ մայր աստվածուհին էր, բարոյապես մաքուր, հոգածու, մխիթարող, աննման խորհրդատու, հեռատես, ապագայի գաղտնիքները և խորհուրդները տեսնող, տնային արհեստներ զարգացնող:

Հայ կինը շարունակեց բարձր դիրք վայելել: Առաջին քրիստոնյա թագավորի կողքին նույնքան փայլեցին Աշխեն թագուհին և նրա քույրը՝ Խոսրովադուխտը:

Կնոջ դիրքի և կոչման վերաբերյալ հին հայերի այս արժանապատիվ ընկալումը հասկանալի է դարձնում անցյալի պատմության մեջ մեր հպարտության աղբյուրը դարձած մի շարք նշանավոր հայուհիների հերոսական գործունեությունը:

5-րդ դարում Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու նկարագրած «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնայք» փայլում էին Ավարայրի ճակատամարտի ընթացքում և հետո հայրենիքի և ազգի օրհասական օրերին, երբ մեր ընտրանին արիաբար ընկած էր պատերազմի դաշտում: Եղիշեն մոտ 500 տիկնանց է հիշատակում, բոլորն էլ՝ ազնվական դասի պատկանող կանայք, որոնք մեծ հայրենասիրություն են ցուցաբերել, առանց տրտունջի կրել են զրկանքներ հանուն հայրենիքի, կրոնի և ազգի: Վարդանանց պատերազմից հետո այս կանանց ամենաակնառու և հարգարժան գործը որբերի դաստիարակությանը նվիրվելն էր, քանի որ նրանք գիտեին, որ Վարդանանց սերնդի նման սերունդ ունենալու համար անհրաժեշտ էր Վարդանանց ոգով սնել ու դաստիարակել հայ մանուկներին:

Ցայտուն դեմք էր Արծրունյաց տոհմից **Զվիկ տիկինը**՝ Վարդանի եղբոր՝ Հմայակի կինը: Նրա ամուսինը Ավարայրում էր նահատակվել, իսկ երեք զավակները՝ Վահանը, Վասակը և Արտաշեսը, իբրև պատանդ Պարսկաստան էին տարվել: Ի վերջո, իր քրոջ ամուսնու՝ Աշուշա բղեշխի միջամտությամբ տղաները ազատ արձակվեցին և վերադարձան: Այնուհետև տիկինը իրեն նվիրեց հայրենասեր սերնդի դաստիարակման գործին: Հենց նրա հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված՝ որդին՝ Վահան Մամիկոնյանը, կարողացավ հերոսական կռիվներով պարսկական գերիշխանության պայմաններում Հայաստան աշխարհին ապահովել ինքնավարության կարգավիճակ:

Միջնադարյան Հայաստանում բազմաթիվ են անձնվեր և հայրենասեր հայուհիներ օրինակները, որոնք իրենց անձնական երջանկությունից բարձր են դասել ժողովրդի փրկությունը: Նրանք սիրով և անտրտունջ կատարել են գերագույն զոհողությունը՝ իրենց կյանքի նվիրաբերումը հայրենիքին: Հիշատակենք նաև հայոց Զալալ իշխանի աղջկան՝ **Ռուզանին**: 1236 թվականին Չինգիզ խանի հաջորդ Չարմաղանը, Հայաստան արշավելով, ավեր և սուգ տարածեց և Զալալ իշխանին խոստացավ երկիրը խնայել, եթե իր աղջկան կնության տա նրա

տղային: Հակառակ հորը, մորը և իր սիրելի Ներսես իշխանի խնդրանքին՝ Ռուզանը, սրտին քար դնելով, ընդունեց բռնակալի պայմանը՝ շրջանի հայությանը կոտորածից, երկիրը քար ու քանդ անելուց փրկելու համար: Հետագայում՝ բռնակալի հարեմը մտնելուց առաջ, Ռուզանը, թույն ընդունելով, նախընտրեց պատվաբեր մահը: Այս դրվագը հետագայում Մուրացանի կողմից վերածվեց թատերախաղի՝ «Ռուզան» խորագրով:

Օրհասական պահերին հայ կինը երբեք կրավորական համբերություն ցույց չի տվել, ընդհակառակը՝ գիտակցելով մարտնչել է: Նշված իրողության ակնառու ապացույցներից է Ռուբինյանց Հեթում սպարապետի կնոջ՝ **Զարմանուհու** օրինակը: 1363 թվականին, երբ Սիս մայրաքաղաքը պաշարվեց, նա իր ամուսնու կողքին Ադանայի դաշտում կռվելու ժամանակ իր ձեռքով սպանեց մամլուք զորավար Էոմերին: Ռուբինյանների անկումից հետո, երբ ամուսինը դավադրաբար սպանվեց, Զարմանուհի տիկինը իր զավակի՝ Գևորգի հետ ապաստանեց Կոկիսոնի և Ուլնիայի լեռներում: Հինգ տարի աստանդական կյանք վարելուց հետո ի վերջո հաջողվեց 300 քաջ լեռնականների հավաքել իր դրոշի ներքո: Ապա գլխավորելով նրանց՝ հերոս հայուհին հարձակվեց թուրքերի վրա, խլելով Կապանը՝ ամրացավ այնտեղ՝ ցույց տալով, որ ազատատենչ հայ կնոջ ոգին երբեք չի կարող ընկճվել:

12-րդ դարում հայ կնոջ անպարտելի ոգու մի ուրիշ գեղեցիկ օրինակ է տվել **Այծեմնիկ տիկինը** կամ **Այծյամ Անեցին**: Երբ Աբլավարի որդին՝ Փատլունը, պարսկական և արաբական զորքով գրոհել է Անիի վրա, ժողովուրդը դիմել է խիզախ հնքնապաշտպանության: Այծեմնիկ տիկինը արիաբար մասնակցել է կռվին, դիրքից դիրք վազել՝ մարտիկներին խրախուսելու համար՝ առանց ուշադրություն դարձնելու իր ստացած վերքերին: Հայրենասեր և ազատասեր տիկնոջ օրինակը խանդավառությամբ է համակել կռվողներին, որոնց քառապատկված թափով հաջողվել է անարգ թշնամուն ետ մղել:

1724 թվականին, երբ թուրքական 60 000-անոց բանակը պաշարել է անպարիսպ Երևանը, և այնտեղ գտնվող պարսից զորքն ու խանը, լքելով հայերին, փախել են՝ իրենց կաշին փրկելու համար, երևանցիները համախմբվել են, շիկացած գունդ-կրակի պես բռունցք դառնալով՝ վճռել են իրենց քաղաքը թշնամուն չհանձնել: Կանայք բարձր են պահել նրանց տրամադրությունը և ամեն ձևով աջակցել են մարտիկներին: Երևանցի կանանց այս հավաքական սխրագործության օրինակը պատմվում է դարեդար՝ ուղեցույց ծառայելով եկող սերունդների համար:

Պատահական չէ, որ մեր ժողովուրդը, նորագույն ժամանակներից սկսած, սրբացրել, աստվածացրել է մորը: Երբ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին սկսվեց ազգային զարթոնքի շրջանը, հայրենասիրության և հեղափոխության առաջին սերմնացաններ դարձան հայուհիներն իրենց ակտիվ աշխատանքով և օտար բռնակալության դեմ մարտնչող ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով: Խորը հուզում առաջացրեց և հեռավոր արձագանքներ գտավ Խրիմյան Հայրիկի քարոզը. «Ժողովուրդ հայոց, անշուշտ լավ հասկացաք, որ զենքը ինչ կարող է գործել և գործում է: Ուրեմն, սիրելի և օրհնյալ հայաստանցիներ, երբ հայրենիք վերադառնալու լինեք, ձեր բարեկամներին և ազգականներին իբրև պարզ և մեկական զենք տարեք, զենք առեք և դարձյալ զենք: Ժողովուրդ, ամենից առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին և բազուկին ուժ տուր»²:

Առաջնորդվելով նշված կոչով՝ հեղափոխական, ազատության նվիրյալ շատ հայուհիներ օգտակար եղան զենքերի փոխադրության ու պահեստավորման գործում: Նրանք տարածեցին նաև հեղափոխական համարվող արգելված գրականություն, պատրաստեցին ու խնամեցին հեղափոխական գործիչների, ֆիդայիների: Կանանց այս աշխատանքը կենսական անհրաժեշտություն էր, քանի որ տղամարդկանց

² **Խրիմյան Մ.**, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1991, էջ 18:

ներկայությունը հաճախ կասկածի տեղիք էր տալիս, և շատ դեպքերում նրանց մի մասը կա՛մ փախստական էին դառնում, կա՛մ էլ բանտարկվում: Կրթական ու հասարակական նման գործերի, հեղափոխական ձեռնարկների մասնակից ու նվիրյալ հայուհիներ էին *Իսկուհի Պալճյանը (Թիրաքյան), Սոֆի Արեշյանը (Ռուբինա Օհանջանյան), Խիզանցի քույրերը, Մոմճյան քույրերը, Թամար Զապնյանը (Տեր-Հակոբյան), Արաքսի Ճեպեճյանը, Սաթենիկ Օհանջանյանը, Հորթանս Բերշիե-Դավթյանը, Եղիսաբեթ (Լիզա) Մելիք-Շահնազարյանը (Զորյան), Մարիամ Թումանյանը, Մարիամ Էնկեյանը (Մանյա), Տիրուհի Ազարյանը (Միսակյան), Հեղինե Մեծպայանը, Զաբել Պալճյանը, Հեղինե (Էյյա) Արեշյանը, Իսկուհի Էմիրյանը (Դավթյանը), Հռիփսիմե Մեծափորյանը (Լույա Սասունի) և ուրիշներ³:*

Ազատագրական պայքարում աչքի է ընկել կին զինատար հայդուկ **Ծաղիկը (Սաթենիկ Արղուբյանը)**: Վերջինս զինակցել է Դերիկի վանքի հայդուկների հետ, մասնակցել է նաև Դերիկի 1894 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվներին և զենքի փոխադրմանը: Զենքի փոխադրման գործում մեծ դեր է խաղացել նաև Ուզունլուծի (Յոզղաթ) հերոսուհի **Գոհարիկ Մարգարյանը**: 1890-1908 թվականներին Գոհարիկն ամենատարբեր միջոցներով և մեթոդներով զենք ու զինամթերք է տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան՝ անգամ ջահերի մեջ թաքցնելով դրանք: Ի դեպ, այդ ջահ-թաքստոցներից մեկը պահպանվել է և այժմ Երևանի Զորավար Անդրանիկի անունը կրող ֆիդայական շարժման թանգարանում է⁴:

Կին հայդուկներից հայտնի են եղել նաև *Հայր-Հայաստանը, Սաթո Օհանջանյանը, Սադան Սիմեյանը, Գայլ Շահենը, Խազալը, Մավին, Աղավնի Վարպետյանը, Սրբոն, Սևոն, Իսմոն* և ուրիշներ⁵, որոնց

³ **Խրիմյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 49-64, 139-192:

⁴ **Առաքելյան Կ.**, Հայ կնոջ դերը հայդուկային պայքարում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2016, N 1, էջ 148:

⁵ **Բեգլարյան Ի.**, Հայդուկներ, Երևան, 2010, էջ 384:

գործունեության մասին, ցավոք, դարձյալ քիչ բան է մեզ հասել: Տարբեր աղբյուրներում հիշատակվում են նաև ֆիդայուիներ *Խաթուն Գոնպրաջանի, Կոբեցի Շուշանի, Մարիամ Չիլինգարյանի, Խանում Քեթենջյանի, Ազնիվ Պուճագյանի* անունները:

Փոքր Հայքի ֆիդայուիներից և Արամի մտերիմ գործընկերներից էր Սեբաստիայի Թոտորակ գյուղից **Էլմաս Դարբինյանը (Մալեմ-գյան)**, որին կոչել են «**Հորքուր**»։ «Հնչակեան բոլոր խմբապետները գիտեին, թե ով է Հորքուրը, և ինչ է անոր դերը...»,– փաստագրել է ժամանակակիցը⁶:

Հայ ժողովուրդը տարված էր Հայաստանի ազատագրության երազով: Հեղափոխական երգեր էին հնչում ամենքի շուրթերից, ամբողջ ժողովուրդը սիրով ու հիացումով էր հետևում Կուկունյանի արշավախմբի ճակատագրին: Ազգային զարթոնքի պահին հայ կինն էլ ոգևորված էր, վճռական պահին միշտ տղամարդու կողքին էր, միշտ կովի պատրաստ: Դրա լավագույն օրինակը Կուկունյանի արշավանքին հայ կանանց մասնակցությունն էր:

Երբ նորաստեղծ հեղափոխության անդրանիկ ձեռնարկը՝ Կուկունյանի արշավանքն էր կազմակերպվում, Աղաջա-Քեատիքլար գյուղից մի կին, իր երիտասարդ տղայի՝ Մկրտչի ձեռքից բռնած, նրան բերեց և հանձնեց Կուկունյանին, որ իր զավակին արժանացնի ազգի փրկությանը ծառայելուն: Իսկ էրզրումցի մի կին իր տղային՝ Ստեփանին, Կուկունյանին հանձնեց, որպեսզի գնա և իր հայ քույրերի վրեժը լուծի:

Հիշենք Կուկունյանի արշավախմբի հետ կապված մի հուզիչ դրվագ ևս, որն արտացոլում է ժողովրդի հոգեբանությունը և հայ կնոջ ազատության ձգտումն ու նվիրումը: Օրթաքեատիքլարցի մի կին՝ Մաքր անունով, զինվոր ուղարկելու զավակ չուներ. նրա զավակը 8-9 տարեկան էր: Ուստի խնդրեց Կուկունյանին որ իրեն տանի իբրև զինվոր, քանի որ լավ ձի նստել և կրակել գիտեր: Համազյուղացիներն էլ մի-

⁶ Սիրվարդ, Արամ Աջըգապաշեան (Հերոս Փոքր Հայքի), Փրովիտեսս, 1957, էջ 115:

ջամտեցին, որպեսզի իրենց գյուղին պարծանք բերող կնոջ խնդրանքը չմերժվի: Իրենց ցուցաբերած հերոսությամբ և անձնագուհի կռիվներով աչքի ընկան նաև Շատախի, Մուսա լեռան, Վանի և մյուս ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասնակից հայուհիները, որոնցից շատերի անուններն ու ինքնությունը, ցավոք, անհայտ են այսօր:

Խոնարհ ու անձանոթ հայ հերոսուհիները, որոնք թե՛ մարտի դաշտում, թե՛ թիկունքում պայքարել են մեր ժողովրդի ազատագրության և հոգևոր ու մտավոր զարգացման համար, հաճախ շեղվել են հայ հասարակության մեջ ընդունված նորմերից ու խոր արմատներ ձգած սովորույթներից, զատվել հայ կնոջ ավանդական և նահապետական կերպարներից՝ ի շահ հայրենիքի ու սեփական ժողովրդի լուսավոր ապագայի:

1988-1994 թվականների Արցախյան հերոսամարտը դարձյալ ապացուցում է այն ակնառու իրողությունը, որ հայ կինը ազգի համար օրհասական պահերին միշտ պատրաստ է դառնալ հայրենիքի համար պայքարող զինվոր: Բազմաթիվ հայուհի ազատամարտիկներ, ֆիդայուհիներ մասնակցեցին ադրբեջանական նվաճողների դեմ ծավալված Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարին, նրանցից շատերը դարձան նահատակներ և անմահացան: Հայուհու հերոսացումը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Սույն աշխատությունը 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարում հայ կնոջ հերոսական գործունեության ուսումնասիրության առաջին փորձերից է: Բազմաթիվ արխիվային նյութերի և հրապարակում առկա գրականության հիման վրա հանգամանորեն ներկայացված է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ազատագրական պայքարի շրջանում հայուհիների հասարակական-քաղաքական, կրթական-մշակութային կյանքի ոլորտներում կատարած ակտիվ աշխատանքը: Ցույց է տրված ազատագրական շարժումը կրող սերնդի գաղափարական դաստիարակության գործում հայ կանանց խաղացած դերը: Բացահայտված է համիդյան ջարդերի և դրան հա-

ջորդող շրջանում հայ կնոջ՝ հայկական ինքնապաշտպանական մարտերում մինչև վերջ կռվելու և հայրենիքի ազատության համար զոհաբերվելու պատրաստակամությունը: Այդ նույն իրողությանը հանդիպում ենք նաև 20-րդ դարասկզբին ցարական իշխանությունների հակահայկական քաղաքականության դեմ մղվող պայքարում:

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարում հայ կանանց ունեցած ներդրումը վեր հանելու, արժևորելու ու գնահատելու միջոցով, նրանց օրինակով գիրքը նպատակ է հետապնդում ապագա սերունդներին դաստիարակելու հայրենասիրության, անձնվիրության, ազգային արժանապատվության ոգով, ինչպես նաև անկախ պետականությանը զորավիգ լինելու պատրաստակամությամբ: Սույն մենագրության միջոցով առաջին անգամ հայ կանանց հերոսական գործունեության մանրամասների վերհանումը կարող է լրացնել պատմագիտության մեջ եղած բացը:

Մենագրության մեջ ներկայացվում է, թե ինչպես Աբդուլ Համիդի և երիտթուրքերի ծրագրած ցեղասպանության քաղաքականությանը հայ ժողովուրդը մի շարք վայրերում հակադրեց իր դարավոր դիմադրության ոգին: Եվ ընտրելով գիտակցված և պատվավոր մահը՝ ինքնապաշտպանական և դյուցազնական մարտ մղեց թշնամու դեմ Տարոն աշխարհից, Մուշից, Սասունից մինչև Մուսա լեռ, Ուրֆա, Պոնտոս և Շապին Գարահիսար: Նշված վայրերի հերոսամարտերում հայ հերոսուհի կանանց՝ *Ռայեի, Ջրեի, Եղիսաբեթի, ցրոնքցի Շուշանի, Ալվառհնջի Խանիկի, Հայկանուշի, Մոկաց Եսթերի, Համասիյուռ Միրզոյանի (Խամաս), Զարուհի Տերոյանի (Ժենյա), Իսկուհի Համբարձումյանի, 12-ամյա Սրբուհու, Վերոնիկա Թանջուրյանի, Վարդեր (Վարդուհի) Զեյթյանի, Շուշան Գապայանի, Սուլթան Ռասթելենյանի* և բազում այլ հերոսուհիների քաջագործություններով, մինչև վերջ տղամարդկանց կողքին կռվելու, ինքնիշխան ապրելու կամքի դրսևորմամբ, ազատության և անկախության, վերջնական հաղթանակի հանդեպ խորը հավատքի ներշնչումով ցույց է տրվում, թե ինչպես նրանց հերո-

սության շնորհիվ դադարեց խուճապը, և ամրապնդվեց հավատը սեփական ուժերի ու փրկության նկատմամբ: Հայ քաջասիրտ հայուհիները, հերոսաբար մարտնչելով, հիմնականում ընկան ամայացած դիրքերի վրա՝ հանդես գալով որպես ընտանիքի, հայրենի օջախի ու պատվի պաշտպաններ:

Գալիս են հայուհիների նոր սերունդներ, նոր ժամանակներում կատարվում են քաջակորով սիրանքներ: Ծանոթանալով անցյալի հերոսուհիների, ինչպես նաև նախնյաց ժառանգների, նաև ներկա նշանավոր հայուհիների գործելակերպին, ցուցաբերած սիրանքներին, նրանց հայրենապաշտ, հայապահպան գործունեությանը՝ այսօրվա հայուհիները, անշուշտ, հնարավորինս կաշխատեն և կփորձեն նմանվել նրանց, ինչը կնպաստի, որ հայ կանայք մշտապես վառ պահեն ազգի ոգին: Այդ կապակցությամբ երիցս ճիշտ են մարգարեական Մեծն հայի՝ Գարեգին Նժդեհի հետևյալ խոսքերը. «Մայրերի ավի մեջ պիտի փնտրել ազգերի ճակատագիրը»: Հետևապես հայուհիների դաստիարակությունից է կախված նրանց զավակների հայ լինելը: